

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)
علمی-پژوهشی
سال ششم-شماره چهارم-زمستان ۱۳۹۲-شماره پیاپی ۲۲

طرز تازه (سبک هندی) در آیین تحقیقات خاورشناسان از ۱۶۹۷ م تا ۱۸۹۵ م (ص ۳۱۱-۲۹۷)

شهرام آزادیان^{۳۲}، نسیم محمدی (نویسنده مسئول)^{۳۳}

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۲/۱۷

تاریخ قطعی پذیرش: ۹۲/۳/۲۰

چکیده

طرز تازه یا سبک هندی که از اواخر قرن دهم هجری آغاز و تا اوایل قرن دوازدهم هجری ادامه دارد، سبک شعری رایج طیف وسیعی از شاعران دوره مزبور است که تأثیر آن در ادبیات فارسی، حتی تا به امروز قابل انکار نیست؛ با این وجود متأسفانه در ایران و خارج از ایران هرگز آن طور که باید و شاید به تحقیق درباره این شیوه شاعری و بررسی منصفانه نقاط ضعف و قوت آن پرداخته نشده است. از جمله علل اصلی این بی توجهی و کم کاری، دید منفی استادان و محققان متقدم ادب پارسی نسبت به این شیوه شاعریست که به شدت تحت تأثیر تذکره های نوشته شده در دوره بازگشت ادبی و رویکرد منفی این آثار نسبت به این سبک ادبی و بالعکس، بزرگداشت بی چون و چرای آثار متقدم ادب پارسی، می باشد که همین امر باعث شد از همان ابتدا تلاش کمتری برای شناسایی و شناساندن آثار نوشته شده در این سبک انجام گیرد. مسأله بسیار مهم دیگر، پراکندگی منابع تحقیقی موجود درباره این طرز و نیز عدم اطلاع کافی از تحقیقات انجام گرفته پیرامون آن در سایر کشورها و عدم بررسی این موضوع، در یک سیر تاریخیست؛ لذا در این مقاله سعی شده است در ابتدا قدیمی ترین آثار تحقیقی خاورشناسان پیرامون ادبیات فارسی شناسایی و سپس آثاری که به نحوی به معرفی شاعران طرز تازه و یا خود این سبک پرداخته اند، معرفی شوند و مورد نقد و بررسی قرار گیرند و بدین ترتیب، به این سوالات اساسی پاسخ داده شود: ۱- نخستین فردی که به معرفی شاعران این دوره پرداخت کیست؟ ۲- نخستین تذکره های فارسی که منتشر شدند کدامها هستند و چه نتایجی در روند آتی تحقیقات گذاشتند؟ ۳- دید کلی خاورشناسان تا سال ۱۸۹۵ م نسبت به شعر دوره مذکور چیست؟

کلید واژه ها: سبک هندی، طرز تازه، سبک شناسی، خاور شناسی، شعر فارسی قرنهای دهم و دوازدهم هجری

^{۳۲}. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

^{۳۳}. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران (nasim2314@yahoo.com)

مقدمه

بدیهیست تحقیق و بررسی درباره هر موضوعی، زمانی مفید خواهد بود که از اصول صحیح تحقیق برخوردار باشد؛ این امر زمانی صورت می‌گیرد که پژوهشگر، تحقیق خود را در یک سیر تاریخی پیش برده و ضمن آن به گره‌گشایی از ابهاماتی که قبلاً پیرامون موضوع وجود داشته است و یا پاسخ‌گویی به سوالات جدید مطرح شده بپردازد. بنابراین یافتن منشاء بحث درباره یک موضوع، نخستین گامیست که محقق مسیر خویش را با آن آغاز می‌کند.

برای یافتن نقطه آغاز تحقیقات علمی صورت گرفته درباره طرز تازه (سبک هندی) و شکل‌گیری عقاید آتی درباره آن نیز - مثل هر تحقیق ادبی دیگری - باید کار خود را با تحقیقات خاورشناسان، بویژه ایران‌شناسان و هند‌شناسان آغاز کنیم.

این تحقیقات، بویژه پس از ورود هلندیها، پرتغالیها و انگلیسیها به هندوستان و راه‌اندازی کمپانی هند شرقی در قرن هفدهم توسط ملکه الیزابت اول، و به دلیل توجه ویژه‌ای که به کتابخانه‌ها و بطور کلی زبان و فرهنگ مردم خاور میانه و خاور دور مبذول میشد، آغاز میگردد، لذا ما نیز تحقیقات خود را از همان سالها آغاز میکنیم؛ همچنین میتوانیم بگوییم این آثار بطور کلی در چهار بخش قرار می‌گیرند:

۱- کتاب‌شناسیها و کاتالوگها و فهرستهای نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های مختلف دنیا که در آنها اغلب پس از چند خط توضیح درباره زندگی شاعران به ذکر مشخصات نسخه اثر آنها پرداخته و گاهی هم به طور کاملاً مختصر درباره شعرشان اظهار نظر شده است.

۲- آثار مربوط به زندگینامه و آثار شاعران که گاهی به سبک و سیاق تذکرها نوشته شده‌اند.

۳- کتابهای تاریخ ادبیات ایران و هندوستان

۴- ترجمه یا معرفی تذکره‌های فارسی

روش کار:

برای نوشتن این مقاله ابتدا آثار غیر فارسی‌ای که به نحوی با زبان و ادبیات فارسی ارتباط داشته‌اند، از سال ۱۶۹۷ میلادی تا سال ۱۸۹۵ میلادی، جمع‌آوری و بررسی شده‌اند و هرگاه در اثری، اشاره‌ای به شعرای طرز تازه (سبک هندی) و یا خود این طرز شده است، نام اثر ذکر شده و به توصیف محتویات آن و بررسی اثر پرداخته شده است، تا بدین ترتیب نقطه آغاز تحقیقات پیرامون این سبک و در نتیجه سیر دیدگاهها نسبت به آن روشن شود.

پیشینه تحقیق:

تا بحال درباره این موضوع، پژوهشی با رویکرد تاریخی و با هدف یافتن نخستین نظرات تحقیقی پیرامون آن، صورت نگرفته است.

آغاز سخن:

با اینکه تحقیق و بررسی درباره آثار زبان و ادبیات فارسی از سالها قبل با آثاری مثل *Bibliothèque orientale* اثر Barthelemy d' Herbelot (۱۶۲۵-۱۶۹۵ م) در سال ۱۶۹۷ م / ۱۱۰۸ ق و نیز اثر ارزشمند Sir William Jones (۱۷۴۶-۱۷۹۴ م) با نام *A Grammar of Persian Language* در ۱۷۷۱ م / ۱۱۸۵ ق آغاز شده بود، اما در هیچیک از این آثار کوچکترین اشاره‌ای به نام شعرای معروف طرز تازه، مثل صائب، طالب و... دیده نمیشود و اثری که به طور خاص به معرفی این شاعران و یا به نحوی به بررسی شعر عهد صفوی، یا شاعران هندی پارسیگوی پرداخته باشد، نوشته نشده است. سرانجام در پایان قرن هجدهم میلادی توجه به تذکرها و آثار شعرای اواخر قرن دهم تا دوازدهم هجری قمری آغاز شد و نخستین اثر در این باره ترجمه تذکره سام میرزا به فرانسوی، به دست Silvestre de Sacy (۱۷۵۸-۱۸۳۸ م) در سالهای ۱۷۹۸-۱۷۹۹ م / ۱۲۱۲-۱۲۱۳ ق میباشد.^۳

در سال ۱۸۳۳ م / ۱۳۰۰ ق نیز در کلکته و برای نخستین بار، تذکره آتشکده آذر بیگدلی (۱۱۲۴ یا ۱۱۳۴ - ۱۱۹۵ ق) که نگارش آن را به سال ۱۷۶۱ م / ۱۱۷۴ ق آغاز کرده و در سال ۱۷۸۰ م / ۱۱۹۳ ق، به پایان رسانده بود، به صورت سربی منتشر میشود.^۴ بدیهیست اطلاع از همچنین اثری با شرح احوال و گزیده‌ای از اشعار حدود ۸۵۰ تن از شعرای ایران و در دسترس قرار گرفتن آن، تا چه اندازه میتواند مایه خوشنودی خاورشناسان شده و از طرفی، بر روند آتی تحقیقاتشان تاثیرگذار باشد. البته از همان زمانها هند و ایرانشناسانی مانند Garcin de Tassy (۱۷۹۴ - ۱۸۷۸ م) فرانسوی با صرف وقت و تحمل مشقات فراوان در کتابخانه‌های مختلف هندوستان و انگلستان و... به جستجوی نسخ خطی دیوان‌ها و تذکره‌های شعرا میپرداختند تا بتوانند هرچه بیشتر شعر و ادب فارسی را به اروپاییان معرفی کنند. خود Tassy سرانجام در سال ۱۸۳۹ م / ۱۲۵۵ ق کتاب ارزشمند *Histoire de la littérature Hindoui et Hindoustani*^۵ را در دو جلد نوشت و همچون یک فرهنگ اعلام اعلام یا تذکره، به معرفی شاعران هندی و البته چند تن از شعرای پارسیگوی پرداخت.

^۱ Barthélemy d' Herbelot. *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connoissance des peuples de l'Orient*. Louis Cousin; Antoine Galland; Claude de Visdelou; Hājī Khalfah. Paris, par la Compagnie des libraires, 1697

^۲ William Jones, Sir. *A Grammar of the Persian Language*. London : Printed by W. and J. Richardson, 1771

^۳ *Le présent sublime, ou histoire des poètes de Sam-Mirza*. Silvestre de Sacy, Antoine Isaac. Paris. VII. 1798/1799

^۴ . چاپ دوم و سوم آتشکده در سال‌های ۱۲۷۷ ق / ۱۸۶۱ م و ۱۲۹۹ ق / ۱۸۸۲ م در بمبئی منتشر شد.

وی در مقدمه چهارده صفحه ای جلد اول کتاب خود درباره تاریخ زبان هندی، آمیختگی آن با زبان پارسی پس از حمله محمود غزنوی و اثرات بعدی آن و نیز شاخه های دیگر این زبان توضیح میدهد؛ همچنین راجع به خط و زبان نوشتاری آن مینویسد.

درباره هدف و روش کارش مینویسد که قصد دارد از ادبیات ناشناسی سخن بگوید که در اروپا کسی با آن آشنایی ندارد و او میخواهد از تمامی ابیات و سخنان منثور این ادبیات با آنها سخن بگوید بنابراین بخاطر این امر بسیاری از آثار هندوستانی را مطالعه کرده و بسار سفر کرده و دوبار به انگلستان رفته و بهترین مجموعه دستنوشته های هندوستانی را که به آنها دست یافته است، در کتابخانه «خانه هند شرقی» واقع در انگلستان یافته است. (مقدمه ج ۱،

ص Xi)

در ادامه نیز تعدادی از منابع مورد استفاده در اثرش را ذکر میکند:

1 Nikat uschsuarâ ou les Bons Mots des Poètes, par

Mîr, biographie hindi rédigée en persan

2 Tazkira-i Schuarâ-é Hindi, ou Mémorial des Poètes

hindi, par Mushafî, rédigée aussi en persan

3 Tazkira-i Schaarâ-é Hindi, ou Mémorial des Poètes

hindi, par Fath Ali Hucainî, encore en persan

4 Gulzar-i Ibrâhim (idem), par le nabâb Ali Ibrahim

Khân;

5 Gulschan-i Hind, ou le Jardin de l'inde, par Lulf,

biographie hindi rédigée en hindoustani

6 Diwân-i Jahân, Anthologie hindoustani, par Bénî

Narâyan

7 Guldasta-i Nischât, ou le Bouquet du Plaisir, par

Mannû Lâl, sorte d'anthologie descriptive en persan et en

hindoustani

و مینویسد: « گسترده ترین این آثار، اثر علی ابراهیم است که ثبت حدود سیصد شاعر و

اغلب خلاصه قابل توجهی از آثارشان را در بر میگیرد». (مقدمه ج ۱، ص X)

سپس به ذکر ایرادهای تذکره ها، از قبیل عدم ذکر نام بسیاری از شاعرانی که از آنها سخن

گفته می شود و یاد نکردن تاریخ تولد و مرگ شعرا و عدم ذکر جزئیاتی درباره زندگی آنها را

میپردازد. (مقدمه ج ۱، ص M)

وی درباره بیدل (ج ۱، ص ۱۱۱-۱۱۳)، حزین (ص ۲۲۷)، کلیم (ج ۱، ص ۲۸۵-۲۸۶) و... سخن میگوید.

درباره بیدل چنین می نویسد:

«او نویسنده ای بسیار برجسته است به خاطر ذهن درخشان و واژگانی که برمیزگزیده است؛ بیش از هر چیز بخاطر آثار فارسی اش معروف است که به عقاید عرفانی اش میپردازد. در بسیاری از زندگینامه های شاعران فارسی هندوستان از او نام برده شده است.» (ج ۱، ص ۱۱۱-۱۱۲)

و به همین ترتیب تعاریف تذکره نویسان از حزین و کلیم را نیز نقل میکنند. از آنجا که هدف او نام بردن از شاعران و نویسندگانی بوده که به زبان هندی و اردو آثاری داشته اند، از شاعرانی چون صائب که اثری به این زبان ها ندارند نامی نمیبرد.

در ۱۸۴۳ م / ۱۲۵۹ ق [Nathaniel]. Bland N (۱۸۰۳ - ۱۸۶۵ م) انگلیسی که «یکی از نخستین محققان زبان فارسی در اوایل قرن نوزده میلادی بود، نخستین مقاله اش را برای مجله انجمن آسیایی پادشاهی بریتانیای کبیر و ایرلند، با عنوان: «گزارشی از آتشکده، کتابی درباره زندگینامه شاعران فارسی از حاج لطفعلی بیگ اهل، اصفهان»^۱ نوشت که این مقاله موجب برانگیختن، توجه بسیاری از خوانندگان خود شد، و به عنوان یک مقاله مرجع بسیار مفید بود، گرچه شاید جای تاسف بسیار داشت که فهرست کامل اسامی آن ۸۴۲ شاعری که آثارشان در آتشکده وجود داشته در ماخذ آورده نشده بود»^۲.

وی در مقاله مفصل خود از کم و کیف تذکره های نوشته شده، پیش از آتشکده و جامعیت این تذکره نسبت به بسیاری از تذکره های قبل از خود، چگونگی دست یافتن به نسخه خطی آن، وجود هشت دستنوشته از این اثر در زمان او، شیوه چیدمان جغرافیایی آتشکده به جای نظم تاریخی و اطلاعاتی که از این شیوه حاصل میشود، علت نامگذاری آن، زندگینامه آذر بیگدلی، بخش های مختلف تذکره و نام های یاد شده در آن سخن میگوید.

درست است این مقاله، یکی از بهترین کارهای تحقیقی انجام شده در باب معرفی یک اثر پارسی به اروپاییان، تا آن زمان بود اما همین تعریف و تمجید های فراوان از تذکره آتشکده و تقریباً نادیده گرفتن بسیاری از تعصبات سفت و سخت آذر، باعث شد این اثر بیش از حد مورد توجه محققان آتی قرار گرفته و سخنان آذر را به عنوان فردی کاملاً صاحب نظر و

^۱ "Account of the Atesh Kedeh, a Biographical Work on the Persian Poets, by Hajji Lutf Ali Beg, of Ispahan, by N. Bland, Esq., M.R.A.S." IN: The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, Volume 7. Contributor Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Cambridge University Press for the Royal Asiatic Society, 1843 (p 345-39)^۲

The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Volume the second. London: Trubner and co., 60, Paternoster row, E.C., 1866

شعرشناس، به راحتی پذیرفته و چون وحی منزل از اثری به اثر دیگر نقل کنند! بدین ترتیب در آثار بعدی، کم کم متوجه دید منفی محققان نسبت به شاعران اواخر قرن ده هجری تا اوایل قرن دوازده هجری، خواهیم شد.

هفت سال پس از اثر Tassy اثر معروف Sir Gore Ouseley (۱۷۷۰ - ۱۸۴۴م) در سال ۱۸۴۶ م و دو سال پس از فوت او با عنوان 'Biographical notices of Persian poets' منتشر شد که تا سالها بعد، منبع بی چون و چرای مورد ارجاع در آثار نویسندگان قرار گرفت.

در بالای فهرست کتاب چنین نوشته شده است:

«فهرست سی و یک نوشته فارسی، با نظرات انتقادی بررسان ایرانی، و اطلاعات زندگی نامه نویسندگان، ترجمه شده از سوی عالیجناب سر گر آسلی»

و در بین این سی و یک شاعر، به ذکر زندگینامه و آثار فیضی دکنی (ص ۱۷۱-۱۷۵)، طالب آملی (ص ۱۷۶-۱۷۹)، سراج الدین علی خان آرزو (ص ۱۸۰-۱۸۳) و صائب (ص ۲۲۷-۲۲۹) پرداخته است. وی بخش‌هایی از آتشکده آذر، تذکره هفت اقلیم، سفینه خوشگو، مائر رحیمی، تذکره نصر آبادی، طبقات شاهجهانی، مجمع النفائس و... را که درباره این شعراست به انگلیسی ترجمه کرده است، اما اینکه کدام سخن دقیقاً از کدام منبع ذکر شده مشخص نیست و تنها گاهی پس از ذکر نام مولف منبع، مطلبی از او نقل میکند و بدین ترتیب خواننده از ماخذ سخن اطلاع مییابد.

از فیضی با عنوان مرد بی همتا یاد میکند. (ص ۱۷۵) و درباره دیوان طالب مینویسد: "از دیوان سایر شاعران بسیار برتر و بهتر است به ویژه در تمثیل و نوع سخن گفتن فاخر." (ص ۱۷۷-۱۷۸) همچنین درباره طالب میگوید: «او به عنوان یکی از مورد تمجیدترین شاعران دوره ای بود که زندگی می کرد؛ در واقع حتی صائب تبریزی هم در برابر او سر تعظیم فرود می آورده است، هرچند تعداد بسیار معدودی نیز ظهوری را برتر از او میدانستند.» (ص ۱۷۶) صائب را سراینده قصائد زیبا (ص ۲۲۷)، مردی خوب و شاعری برجسته (ص ۲۲۹) معرفی میکند و می نویسد:

تعداد بسیار کمی از شاعران به حالت کمالی که میرزا صائب در سرودن غزل یا قصیده داشته است رسیده بودند و تعداد باز هم کمتری با چنین دقت و تاملی به مطالعه و بررسی هنر شاعری همت گماشتند. (ص ۲۲۷)

وی در اثر خود کوشیده است از قضاوت‌های نامنصفانه پرهیز و با بررسی نظرات مختلف ذکر شده در تذکره‌ها، درباره اثر شاعران اظهار نظر کند. پس از این اثر، تا سالها بعد به خیل عظیمی از کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌های نسخ خطی بر می‌خوریم که ضمن نام بردن از آثار شعرا، اندکی نیز از زندگی نامه آنها و گاهی هم در یکی دو خط، درباره کیفیت آثارشان بحث می‌شود.

همچنین در همان سالها، بسیاری از تذکره‌های فارسی نیز شناخته شده و محل ارجاع مکرر محققین قرار گرفتند که البته سیطره استفاده از تذکره آتشکده بر دیگر تذکره‌ها، قابل انکار نیست و کم‌کم همگان به توافقی ناگفته رسیده و جامی را به عنوان آخرین شاعر بزرگ ایران دانسته و از دوره بعد از آن، با عنوان انحطاط ادبی در ایران نام می‌برند.

در ۱۸۵۴ م / ۱۲۷۰ ق A catalogue of the Arabic, Persian, Aloys Sprenger and Hindustany manuscripts of the libraries of the King of Oudh^۱ منتشر کرد.

وی در فصل اول به معرفی **تذکره‌های فارسی** پرداخته، درباره مؤلف تذکره، محتویات آن، به همراه ذکر نام شاعرانی که در تذکره عنوان شده‌اند و نسخه‌های خطی موجود تذکره در کتابخانه‌های مختلف دنیا و توصیف ویژگی‌های نسخ می‌نویسد و همچنین اگر محققان قبلی در بعضی قسمت‌ها دچار خلط نام‌ها شده‌اند، آن را تذکر داده است.

اثرش را با معرفی لباب الالباب آغاز میکند و از جمله تذکره‌هایی که نام می‌برد، عبارتند از: تحفه سامی، خلاصه الاشعار و زبده الافکار تقی الدین کاشانی، نفائس المآثر کامی مسمی به تذکره علائی، خزینه گنج الهی، تذکره نصر آبادی، کلمات الشعرا تصنیف سرخوش، مرآت الخیال شیر خان لودی، آسمان خدا، همیشه بهار تصنیف کاشن چند اخلاص تخلص، سفینه خوشگو یا سفینه خوشگوی، ریاض الشعرا تصنیف علی قلیخان واله داغستانی، مجمع النفائس سراج الدین علی خان آرزو، تذکره المعاصرین حزین، تاریخ احوال شیخ حزین، ید بیضا و سرو آزاد و خزانه عامره تصنیف غلام علی آزاد، جنگ رنگارنگ تصنیف وارسته، مجمع (مخزن) الغرائب احمد علی هاشمی، انیس العشاق تصنیف شیخ احمد علی السندهیلوی، دیوان منتخب تصنیف سراج، باغ معانی، مقالات الشعرا تصنیف قیام الدین حیرت، آتشکده آذر، انیس الاحبا تصنیف موهن لعل انیس، خلاصه الافکار تصنیف ابوطالب، تحفه بیلوی، ریاض الوفاق ذوالفقار علی مست، صبح وطن سراج الدوله محمد غوث خان، گلستان مسرت ملقب به حدائق المعانی،

^۱ A catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany manuscripts of Persian and Hindustany 1: the libraries of the King of Oudh. Vol poetry. Aloys Sprenger. Calcutta. Baptist Mission Press. 1854

بیت المعمور، مجموع نیاز تصنیف میر، حدیقه عشق-افروز تصنیف نظام الدین خان، نکات الشعرا تصنیف میر محمد تقی میر (شعر ریخته)، تذکره علی حسینی گردیزی. در فصل دوم به آثار شعرای فارسی میپردازد و اندکی از شرح حال مؤلف مینویسد و آثارش را نام میبرد و مطلع شعری از او را ذکر میکند؛ از جمله آثار این شاعران که با نظم الفبایی مرتب شده اند عبارتند از:

خوان نعمت تصنیف نعمتخان عالی، دیوان ناصر علی سرهندی (ج ۱، ص ۳۲۹ نیز ص ۱۱۹)، که معتقد است تلفظ صحیح آن Sirhindy است نه sarhandy (ج ۱، ص ۳۲۹)، مثنوی ناصرعلی، دیوان امانی (امان الله امانی)، دیوان انیسی، دیوان آرزو، کلیات آشنا، دیوان آشوب، دیوان اسیر (ج ۱، ص ۳۴۲)، کلیات اسیر، دیوان عظیم، دیوان آزاد (غلام علی آزاد)، دیوان بنایی، دیوان برهمن (چندرا بهان برهمن)، دیوان غزل میرزا بیدل (ج ۱، ص ۳۷۹)، دیوان رباعیات میرزا بیدل (ج ۱، ص ۱۱۹ و ۲۱۴)، که ضمن آن می نویسد بیدل سواد زیادی نداشته است. (ج ۱، ص ۱۱۹) طلسم حیرت، گلگشت حقیقت تصنیف بیدل، محیط اعظم تصنیف بیدل، دیوان صدفی، کلیات صهبای، خلاصه کبیر دیوان صائب (ج ۱، ص ۳۸۴-۳۸۶ نیز ص ۹۰، ۱۱۲، ۱۲۵، ۱۵۱)، دیوان فصیحی، دیوان فانی (ج ۱، ص ۳۹۳)، دیوان فقیر، کلیات فیضی (۴۰۱ ج ۱)، دیوان فغانی (ج ۱، ص ۴۰۳)، رباعیات فکری، دیوان فطرت، دیوان فرصت، دیوان میرزا اسد الله خان غالب که می نویسد در زمان نوشتن کتاب ۱۸۵۳ زنده بوده است. (ج ۱، ص ۴۱۰)، مثنوی غنیمت، دیوان غنی (ج ۱، ص ۴۱۱)، آثار شباب تصنیف غزالی مشهدی (ج ۱، ص ۴۱۱)، کلیات حزین (ج ۱، ص ۴۲۴)، دیوان عصمت بخاری، کلیات جویا، دیوان کلیم، دیوان لسانی شیرازی (ج ۱، ص ۴۷۶)، دیوان مجذوب، دیوان مخفی، دیوان نقی کمره، کلیان نظیری (ج ۱، ص ۵۱۵)، کلیات عرفی (ج ۱، ص ۵۲۸)، کلیات قدسی (ج ۱، ص ۵۳۶)، دیوان رضی آرتیمانی (ج ۱، ص ۵۳۸)، دیوان شوکت، کلیات شفائی، کلیات طالب آملی، کلیات ظهوری، کلیات وحشی.

وی در فصل سوم به آثار شاعران هندوستانی پرداخته است.

اثر دیگر، Die Persischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha¹ یا «نسخ خطی فارسی کتابخانه دوکال در گتا» از Wilhelm Pertsch (۱۸۳۲-۱۸۹۹ م) می باشد که انتشار آن از سال ۱۸۵۹ م / ۱۲۳۸ ق تا ۱۸۹۳ م / ۱۳۱۰ ق به طول انجامید. وی در بخش شعر (poesie) به توصیف نسخ خطی آثاری چون مثنوی محیط اعظم بیدل (ص ۸۰)، مثنوی ناصر علی سرهندی (ص ۸۰)، طالب، کلیم، غنی

¹ Die Persischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha
by Wilhelm Pertsch. Wien. Hof- und Staatsdr. 1859

کشمیری، فانی و شوکت و... میپردازد اما نامی از هیچ یک از آثار صائب و خود او در کتاب وجود ندارد.

در بخش بعدی اثرش به **نثر زیبا و سبک شناسی** (Elegante prosa und stylistic) میپردازد.

یکی دیگر از فهرست های نسخ خطی، *Catalogue raisonné of the Arabic, Hindostani, Persian, and Turkish mss in the Mulla Firuz library*^۱

باشد که در ۱۸۷۳ م / ۱۲۹۰ ق Edward Rehatsek (۱۸۱۹-۱۸۹۱ م) آن را جمع آوری و تدوین کرده و به بیان خصوصیات نسخه شناسی اثر، مختصری از زندگی شاعر و اظهار نظری درباره شعر او میپردازد که البته نظراتش چندان هم محل تامل نیست و تقریباً نشان از عدم شعرشناسیش دارد چرا که تقریباً اشعار تمامی شعرا را غیر حرفه ای و آماتورانه میدانند! برای مثال بعضی از نظراتش را نقل میکنیم:

دیوان طالب: «تمامی قصائدش دارای ماهیتی غیر حرفه ای و آماتورانه میباشد». (ص ۱۳۶)، «عرفی یک شاعر شناخته شده و بسیار محترم است، گرچه از شاعران دسته اول محسوب نمیشود». (ص ۱۳۶) در دیوان جلال اسیر، «اشعار عاشقانه و درجه چهار هستند». (ص ۱۳۹) دیوان ولی تمام قطعات غیر حرفه ای میباشند. (ص ۱۳۹)

دیوان ناصرعلی «قصائد همه دارای سبکی روان و سلیس هستند و مصراع دوم طولانی تر از مصراع اول است و همواره با نام علی همراه است و همگی غیر حرفه ای هستند و چندان تملق آمیز و احساساتی نیستند». (ص ۱۴۱)

دیوان صائب «همگی قصائد غیر حرفه هستند». (ص ۱۴۴) غزلیات تأثیر "حرفه ای نیستند... شعرش ماهیتی خوشایند دارد و آن چنان هم غیر حرفه ای نیست». (ص ۱۵۴)

در ۱۸۷۷ م / ۱۲۹۴ ق Barbier de Meynard (۱۸۲۶-۱۹۰۸ م) در کتاب «شعر به زبان پارسی» یا *La poésie en Perse*^۲ به بررسی شعر دوره تیموری و صفوی پرداخته و درباره این دوره ها چنین اظهار نظر میکند: "با این شاعر دوست داشتنی و جذاب (جامی)، که هم

Catalogue raisonné of the Arabic, Hindostani, Persian, and Turkish mss. in the Mulla Firuz library. by Edward Rehatsek; Mulla Firuz library, Bombay: [Bombay] Managing committee of 873 the Mulla Firuz library,

La poésie en Perse. Leçon d'ouverture faite au Collège de France, le 4 décembre 1876.

C

Barbier de Meynard. Paris. E. Leroux. 1877

دوره‌ای‌هایش او را با هاله‌ای از نورانیت و قداست مزین کرده‌اند، شعر کلاسیک به پایان رسید؛ ازان پس سلایقی فاسد بیش از پیش در عرصه ادبیات حکمفرما گردید. در آن دوران لیاقت و شایستگی یک نویسنده بوسیله جملات معماگونه و لغز مشخص می‌گردید. عنوان «ملک الشعرا» در آن دوران دیگر به هنر و نبوغ و استعداد فرد اطلاق نمی‌گردید بلکه بمیزان تملق‌گویی و وقاحت آن شاعر در بیان چالپلوسی‌هایش و افراط‌گری‌های او در تملق‌گویی مشخص می‌شد بگونه‌ای که به قول آقای هامر: «در آن دوران ملک الشعرا کسی مگر شاعر ملکان نبود». بخشش و بزرگی شهریاران به شاعرانی که می‌توانستند باعث انقلاب درونی افراد گردند معطوف نمیشد بلکه به شاعرانی توجه ابراز می‌کردند که می‌توانستند به سرعت از فرهنگ قوافی و اوزان کمک گرفته و اشعاری مقفا بسرایند. بر اساس قانونی نا گفته که در دوره‌های انحطاط همواره حکمفرماست هر قدر هنر شاعری بیشتر رو به سوی نابودی خود گام بر میداشت به همان نسبت بر تعداد شاعران تقلبی افزوده میشد. (ص ۶۳)

و در ادامه می‌گوید: «در بین این سیصد چهارصد شاعر شعرساز شاید بتوان با اغماض زیاد تنها از حدود ده شاعر، نام برد. میتوان از هاتفی، هلالی، صائب و فیضی نام برد. صائب بیهوده تلاش ورزید اشعار منظوم را با زبانی فلسفی مزین کند. فیضی نیز بدانگونه، بویژه آنکه بخاطر ذهنیت و سبک هنر شاعریش و نیز زادگاهش بیشتر به سرزمین هندوستان تعلق خاطر داشت تا به ایران». (ص ۶۴)

از این اظهارات که اکثرا با استناد به اقوال تذکره‌های دوره صفوی و بازگشت بیان میشوند، میتوان شاهد نخستین جرعه‌های بدبینی نسبت به شعر دوره‌های بعد از جامی بود. یکی از آثار جامع و مفصلی که ابتدا زندگینامه و آثار شاعران را ذکر میکند، سپس چاپ‌ها و منابع قبلی‌ای که راجع به هر شاعر سخن گفته‌اند، نام میبرد و بدین ترتیب منبع بسیار مفیدی برای تحقیقات تاریخی میباشد، *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*^۱ Charles Rieu (۱۸۲۰-۱۹۰۲ م) میباشد که جلد اول آن در ۱۸۷۶ م / ۱۲۹۳ ق منتشر شد. در پایان این کتاب سه جلدی چند فهرست مختلف وجود دارد که کار جستجوی نام‌ها را بسیار آسان میکند. این اثر یک اثر توصیفیست و به کیفیت شعری کسانی چون صائب، طالب و ... نمی‌پردازد.

فهرست نسخ خطی دیگر در سه جلد و با تلاش سه محقق نامدار، *Eduard Sachu* آلمانی (۱۸۴۵-۱۹۳۰ م) *Hermann Ethé* آلمانی (۱۸۴۴-۱۹۱۷ م) و *Alfred Felix* *Landon Beeston* (۱۹۱۱-۱۹۹۵) انگلیسی تحت عنوان *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani, and Pushtu manuscripts in the*

^۱ *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum.* Charles Rieu. London: British Museum, 3 vol, [1876] 1879-83

^۱ Bodleian Library در طی سالهای ۱۸۸۹ م / ۱۳۰۶ ق تا ۱۹۵۲ م / ۱۳۷۱ جمع آوری و تدوین شد. در این اثر ابتدا مختصری از زندگی‌نامه شاعران آمده، سپس به معرفی آثار آنان پرداخته و به آثار محققان قبلی مثل Rieu و ouseley, sprenger ارجاع داده شده است. از جمله آثار و افرادی که از آنان نام برده شده است می‌توان به این افراد اشاره کرد: قدسی، کلیم، حیرتی، رهایی، عرفی، کلیات فیضی، فضولی، کلیات ظهوری ترشیزی، زلالی خوانساری، دیوان طالب (ص ۶۷۸)، دیوان شفایی، دیوان اسیر (ص ۶۸۴)، کلیات قدسی، دیوان کلیم (ص ۶۹۲)، دیوان غنی، دیوان صائب (ص ۶۹۷)، دیوان شوکت، دیوان ناصرعلی (ص ۷۰۶)، دیوان نعمتعلی خان، دیوان نجات، کلیات حزین و دیوان بیدل. وی درباره بیدل مینویسد: «او the greatest indian poet of the last (ص ۷۱۲) century».

سرانجام در سال ۱۸۹۵ م / ۱۳۱۲ ق هرمان اته بر خلاف آثاری مانند Persian poetry for English readers: being specimens of six of the greatest classical poets of Persia: Ferdusī, Nizāmī, Sādi, Jelāl-ad-Dīn Rūmī, Hāfiz, and Jāmī, with biographical notices and notes^۲ یا della poesia persiana^۳ که معمولاً با این جمله که «جامی آخرین شاعر بزرگ ایران است» کتاب خود را به پایان میرساندند، در اثر ارزشمند خود: Neupersische Litteratur^۴ یا «ادبیات فارسی جدید» به ادبیات فارسی، بعد از دوره جامی نیز می‌پردازد، هر چند او هم این بخش جدید را با این جمله آغاز میکند: " میتوان گفت دوره کلاسیک

^۱ Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani, and Pushtu manuscripts in the Bodleian Library. Eduard Sachu; Hermann Ethé; A F L Beeston; Bodleian Library. Oxford. the Clarendon press. vol 1: 1889, vol 2: 1930 vol 3: 1952 1889-1953

^۲ Persian poetry for English readers: being specimens of six of the greatest classical poets of Persia: Ferdusī, Nizāmī, Sādi, Jelāl-ad-Dīn Rūmī, Hāfiz, and Jāmī, with biographical notices and notes. By Samuel Robinson: [Glasgow, M'Laren & son, printers] Printed for private circulation, 1883

^۳ Storia della Poesia Persiana. Italo Pizzi. Toronto: Unione tipografico editrice. 2 Vol, vol 1: xviii, 348 p. vol 2: 493 p. 1894

^۴ Neupersische Litteratur. Hermann Ethé. In: Grundriss der iranischen Philologie. Wilhelm Geiger; Ernst Kuhn; Christian Bartholomae; Hermann Ethé; Karl F Geldner. Strassburg. K.J. Trübner. 1895-1904. Pp 212-368

شعر فارسی با ظهور و افول نورالدین عبدالرحمن جامی به پایان رسید^۱. (ص ۱۸۹) و «بعد از او در واقع دوره آیندگان مقلد میرسد». (همانجا)

مینویسد: «میان معاصرین جوان و اخلاف جامی (گذشته از داستان‌نویسان و پند سرایان و متصوفین) عده‌ای از غزلسرایان ظهور کردند که غزل‌های با حالی باقی گذاشتند و مقدم آنان بابا فغانی شیرازی است که معمولاً او را حافظ کوچک مینامند». (ص ۱۹۲)

سپس به شعر شاعران دربار اکبر شاه می‌پردازد و می‌گوید: «توان گفت شعر فارسی به دربار اکبر شاه معروف هند (۹۶۳-۱۰۱۴) تجدید مطلع کرد». (ص ۱۹۳)

از شاعران اطراف اکبر شاه:

ملا مشفق بخارایی، واجه حسین ثنایی مشهدی، رهائی، غزالی مشهدی، عرفی شیرازی، فیضی را نام می‌برد. (ص ۱۹۳) و معتقد است «فیضی از هر حیث مهم‌ترین شاعران دربار اکبر به شمار است». (ص ۱۹۴)

از معاصران جوان فیضی، ملا محمد نظیری نیشابوری، میر محمد هاشم سنجر، نورالدین محمد ظهوری، محمد طالب آملی، طهماسب قلی ترک متخلص به وهمی، حاج محمد جان قدسی مشهدی، قلی سلیم تهرانی، ابوطالب کلیم همدانی را نام می‌برد. (ص ۱۹۴-۱۹۶)

به طور کلی درباره کیفیت شعر این دوره چنین نظر می‌دهد:

«توان گفت از اواسط قرن یازدهم هجری (هفدهم میلادی) شعر فارسی در هند رو به انقراض می‌نهد و با اینکه از حیث سطح فزونی می‌گیرد از جهت عمق تنزل می‌کند و بسیار نادر است، استعدادی که در فوق تقلید معمولی باشد ظهور کند، نظیر استعداد محمد طاهر غنی ... که شاگرد همشهری خود محسن فانی بود ... و ناصر علی سیرهندی ... و زیب النساء بیگم ... و بیدل و شیخ حزین (ص ۱۹۶) طالع شعر فارسی در هند جدید شبیه طالع شعر در خود ایران بوده. در ایران هم به تدریج ابتکار از بین رفت و فقط صاحب نظرانی جدی بر سبیل ندرت به ظهور رسیدند که در بند وزن و قافیه متصنع نبودند و راه خود را پیمودند و در سرودهای خود احساسات بی شائبه خود را جلوه‌گر ساختند. نظیر حلقه دربار اکبر شاه. در همان زمان مجلسی نیز از شاعران به دربار پادشاه صفوی یعنی شاه عباس بزرگ (۹۹۶-۱۰۳۸ هـ) گرد آمد که اکثر آنان غزلسرا بودند. متقدم‌ترین این جمع مولانا والی از دشت بیاض خراسان (یا به قولی قهستان) بود ... بعد از او می‌توان راضی آرتیمانی را ذکر کرد... دیگر ابو تراب بیگ انجدانی ... ولی مهمتر از اینها بلکه از بسیاری از معاصرین شرف‌الدین حسن شفائی اصفهانی را توان نامید. (ص ۱۹۸)

^۱ اته، کارل هرمان. تاریخ ادبیات فارسی. ترجمه و حواشی: [صادق] رضازاده شفق. تهران. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۳۷. ص ۳۶۱. کتابنامه: ص ۳۳۹-۳۶۱

همچنین میرزا فصیحی انصاری هراتی... ایضاً میرزا محمدرضای جوینی ... بالاخره میرزا جلال اسیر پسر میرزا مؤمن اصفهانی شاگرد فصیحی». (ص ۱۹۹)

و در پایان اظهار میدارد: «معروف‌ترین شاعر قرن یازدهم هجری که به عقیده تذکره‌نویسان در غزل مبتکر سبکی جدید به شمار است همانا میرزا محمدعلی صائب اصفهانی است». (ص ۱۹۹)

اثر هرمان اته که از نظر شکل و ساختار، نقد و بررسی موردی آثار شعرا و فهرست‌های مفید منابع کارش در زمان خود جزو نخستین و بهترین آثار تحقیقی درباره ادبیات فارسی محسوب شد، پس از اتمام و نشر در سال ۱۹۰۴ م / ۱۳۲۲ ق به عنوان یک اثر قابل اعتماد، در تحقیقات محققان آتی بارها و بارها مورد استناد قرار گرفت.

ادوارد براون، یان ریپکا و بسیاری از محققین بعدی بارها اقوال و نظرات او را نقل کرده‌اند و بدیهیست این نقل مطالب، نظرات او درباره شاعران طرز تازه را نیز شامل میشد و بدین ترتیب بیش از پیش این دید منفی درباره شعر شاعران اواخر قرن دهم تا اوایل قرن دوازدهم هجری بر کارهای محققان بعدی، سایه افکند.

نتیجه گیری:

با بررسی تاریخی آثار نوشته شده درباره تاریخ ادبیات پارسی از سوی خاورشناسان میتوان به این نتایج دست یافت:

۱- نخستین محققانی که به شعر شاعران بعد از جامی توجه نشان داده و به تحقیق درباره آنها دست زدند، محققان فرانسوی بودند و میتوان Garcin de Tassy را به عنوان نخستین محقق در این حوزه نام برد.

۲- از نخستین تذکره‌های شعرای پارسی که چاپ و منتشر شد، «تذکره آتشکده» آذر بیگدلی بود که پس از آن با معرفی‌های گسترده‌ای که از طرف محققانی مثل N. Bland درباره آن صورت گرفت، محققین غربی بیش از پیش به آن توجه نشان داده و به عنوان اثری مهم بارها به آن استناد کردند.

۳- میتوانیم بگوییم از سال ۱۶۹۷ م تا سال ۱۸۹۵ م و حتی پس از آن هم، اثری که بطور مستقل و خاص و با دیدی انتقادی و البته علمی و منصفانه به شعر شعرای دوره مورد بحث پرداخته باشد، نوشته نشده است و همواره دید کلی حاکم بر این دوره خاص، منفی بوده و تنها تعداد انگشت شماری از محققان به تعریف از شعر شعرای مثل صائب می پردازند.

فهرست منابع

- 1) A catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany manuscripts of the libraries of the King of Oudh. Vol 1: Persian and

Hindustany poetry. Aloys Sprenger. Calcutta. Baptist Mission Press. 1854

- 2) Account of the Atesh Kedeh, a Biographical Work on the Persian Poets, by Hajji Lutf Ali Beg, of Ispahan, by N. Bland, Esq., M.R.A.S." IN: The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, Volume 7. Contributor Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Cambridge University Press for the Royal Asiatic Society, 1843 (p 345-392)
- 3) Barthélemy d' Herbelot. Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connoissance des peuples de l'Orient. Louis Cousin; Antoine Galland; Claude de Visdelou; Hājī Khalfah. Paris, par la Compagnie des libraires, 1697
- 4) Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks. Sir Gore Ouseley; James Reynolds. London. Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland. 1846
- 5) Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. Charles Rieu. London: British Museum, 3 vol, [1876] 1879-83
- 6) Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani, and Pushtu manuscripts in the Bodleian Library. Eduard Sachu; Hermann Ethé; A F L Beeston; Bodleian Library. Oxford. the Clarendon press. vol 1: 1889, vol 2: 1930 vol 3: 1952 1889-1953
- 7) Catalogue raisonné of the Arabic, Hindostani, Persian, and Turkish mss. in the Mulla Firuz library. by Edward Rehatsek; Mulla Firuz library, Bombay: [Bombay] Managing committee of the Mulla Firuz library, 1873
- 8) Die Persischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha. by Wilhelm Pertsch. Wien. Hof- und Staatsdr. 1859
- 9) Histoire de la littérature Hindoui et hindoustani by Garcin de Tassy, M. Paris : Printed under the auspices of the Oriental Translation Committee of Great Britain and Ireland, 2 vol 1839-47

- 10) La poésie en Perse. Leçon d'ouverture faite au Collège de France, le 4 décembre 1876. C Barbier de Meynard. Paris. E. Leroux. 1877
 - 11) Le présent sublime, ou histoire des poètes de Sam-Mirza. Silvestre de Sacy, Antoine Isaac. Paris. VII. 1798/1799
 - 12) Neupersische Litteratur. Hermann Ethé. In: Grundriss der iranischen Philologie. Wilhelm Geiger; Ernst Kuhn; Christian Bartholomae; Hermann Ethé; Karl F Geldner. Strassburg. K.J. Trübner. 1895-1904. Pp 212-368
 - 13) Persian poetry for English readers: being specimens of six of the greatest classical poets of Persia: Ferdusī, Nizāmī, Sādi, Jelāl-ad-Dīn Rūmī, Hāfiz, and Jāmī, with biographical notices and notes. By Samuel Robinson: [Glasgow, M'Laren & son, printers] Printed for private circulation, 1883
 - 14) Storia della Poesia Persiana. Italo Pizzi. Toronto: Unione tipografica editrice. 2 Vol, vol 1: xv || |, 348 p. vol 2: 493 p. 1894
 - 15) The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Volume the second. London: Trubner and co., 60, Paternoster row, E.C., 1866
 - 16) William Jones, Sir. A Grammar of the Persian Language. London : Printed by W. and J. Richardson, 1771
- ۱۷) اته، کارل هرمان. تاریخ ادبیات فارسی. ترجمه و حواشی: [صادق] رضازاده شفق. تهران. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۳۷. ۳۶۱ ص. کتابنامه: ص ۳۳۹-۳۶۱